

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО: ВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ДО КОСМОПОЛІТИЧНОГО

У статті аналізуються особливості переосмислення концепту «громадянство» у сучасному європейському політологічному дискурсі. Автором здійснюється спроба визначення найбільш адекватного вимогам часу, альтернативного типу європейського громадянства.

Ключові слова: громадянство, політологічний дискурс, демократичне суспільство, громадянська ідентичність, федералізм, космополітична модель, конфедеративна модель.

В статье анализируются особенности переосмысления концепта «гражданство» в современном европейском политологическом дискурсе. Автором предпринимается попытка определения наиболее адекватного требованиям времени, альтернативного типа европейского гражданства.

Ключевые слова: гражданство, политологический дискурс, демократическое общество, гражданская идентичность, федерализм, космополитическая модель, конфедеративная модель.

This article deals with main tendencies of transformation of the «citizenship» concept in EU political discourse. The author makes an attempt to indicate the most relevant to the new challenges, alternative type of modern European citizenship.

Key words: citizenship, political discourse, demokartychne society, civic identity, federalism, cosmopolitan model, Confederate model.

Починаючи з 1980-х років «громадянство» стало ключовим поняттям у політичному, соціологічному та освітянському дискурсі Європи. Дана тенденція пов'язується, насамперед, із офіційним визнанням злочинів проти людства часів Другої світової війни, багаторазовою зміною політичної карти світу, а також пошуками механізмів захисту прав громадян своїх держав. Водночас, термін «громадянство» хоча й не змінив свого звучання, за змістом сьогодні суттєво відрізняється від своїх історичних попередників.

Проблемою визначення концепту «громадянство» на сучасному етапі розвитку суспільства займаються такі західні дослідники, як К. Хаас [9], Дж. Кохен [8], Дж. Каренс [6; 7], У. Кімличка [12-15], У. Норман [14; 15], Д. Арчібугі [3], Д. Хелд [10; 11], Дж. Бенкс [4], Дж. Уелш [17], Е. Лінклейтер [16] та інші автори.

З огляду на безумовну актуальність проблеми визначення поняття «громадянства» в межах сучасного європейського простору, що зазнав суттєвої трансформації з утворенням ЄС, **метою роботи** є дослідження тенденцій переосмислення

категорії «громадянство» в історії політичного розвитку Європи з точки зору відходу його від національного та наближення до космополітичного контексту.

У своєму найзагальнішому значенні термін «громадянство» більшістю дослідників визначається як легальний та політичний статус, що дозволяє громадянину користуватися правами та реалізувати обов'язки по відношенню до політичної спільноти, членом якої він є. В той же час у сучасній політичній науці виділяються **три основні підходи** до визначення даного поняття, які репрезентують такі дослідники, як Дж. Кохен [8], У. Кімличка і У. Норман [14; 15], Дж. Каренс [6; 7].

Перший з перерахованих авторів визначає громадянство як легальний статус, що ввібрав у себе громадянські, політичні та соціальні права індивідів. Громадянин, таким чином, є легальним суб'єктом, що вільний діяти відповідно до законів та має право звинувачувати закони у недостатньому рівні забезпечення захисту своїх прав.

Представники **другого** напрямку (У. Кімличка і У. Норман) вважають громадян виключно політич-

ними агентами, які є активними членами політичних інститутів суспільства.

Останній автор – представник *третього* напрямку визначає громадянство як членство у політичній спільноті, що є показником та проявом ідентичності людей. Останній підхід нерідко визначають як психологічний напрямок громадянства, що обов'язково демонструє рівень колективної ідентичності політичної спільноти [7, с. 166].

Відношення між цими трьома напрямками є комплексним та взаємодоповнюючим. Адже можливість безперешкодної реалізації прав, якими громадянин користується, частково визначає рівень відповідності політичних дій влади потребам суспільства. У свою чергу, висока громадянська ідентичність здатна мотивувати громадян до активної участі у суспільно-політичному житті своєї спільноти.

Однак, як зазначає дослідник К. Хаас, «нерідко участь громадян у життєдіяльності спільноти визначають саме через їх політичну участь і поведінку, в той час як, насправді, громадянська участь виявляється у цілому ряді практик соціального, легітимного, політичного, культурного характерів» [9]. Нині громадянство, на думку дослідника, позначається саме «активним членством» у суспільно-політичному житті соціуму. Таким чином, сьогodenний підхід до трактування «громадянства» спирається на концепт «активного громадянства», який було впроваджено протягом 1990-х років у навчальних закладах Великої Британії, Австрії та Канаді як факультативний напрямок політичної освіти.

Неможливим, однак, видається аналіз та визначення поняття «громадянство» з відривом від конкретно історичних умов та обставин функціонування суспільно-політичних інститутів, зокрема європейських. Адже, як пише К. Хаас: «Громадянство є феноменом, що історично змінюється; воно позначене постійною політичною боротьбою, конфліктами та пошуком відчуття приналежності» [9].

Історично західне (європейське) розуміння концепту «громадянства» може бути звернуте до політичної культури давньогрецьких полісів. Громадянами тоді вважалися вільні індивіди, тобто чоловіки, які залучалися до публічного життя у місті-державі. Тогочасна людина була «істотою політичною». Пізніше соціально-політична гегемонія Християнства у часи Середньовіччя поклала кінець колишньому трактуванню поняття «громадянство». «Людина політична», таким чином, була замінена на «людину віруючу». Публічна політична життєдіяльність поза релігійного укладу відкидалася Християнською Церквою. Усі питання суспільно-політичного врядування та управління визначалися лише відповідністю чи невідповідністю існуючого волі Бога.

Республіканська специфіка трактування «громадянства» отримала свій розвиток у період Відродження в італійських містах-державках. Проте, лише Французька революція 1789 року запровадила тлумачення та практику реалізації громадянства в націях-державках у тому вигляді, що існує і донині.

У наші часи, починаючи з кінця минулого століття, розпочинається абсолютно новий етап у розумінні концепту «громадянство». З 1980-х років Європа зіштовхнулася з неочікуваними викликами. Розпад Радянського Союзу виявився в дезінтеграції існуючого біполярного світу. Водночас політичний розвиток тогочасної Європи був досить інтенсивним та тяжів до подальшої інтеграції. Процес формування «єдиної Європи» вже було розпочато. Деякі з європейських країн були вже безпосередніми учасниками або перебували на шляху до європейської інтеграції. Поміж тим, більш чи менш жорстокі національно-визвольні рухи серед країн колишнього радянського табору: Югославія, Угорщина, Чехія, а також серед Західних націй-держав: Шотландії та Іспанії демонстрували, що національна та етнічна політика самовизначення набували все нової актуальності та важливості. Парадоксальним чином тоді сполучалися між собою потреби національно-культурного визнання та інтеграційні процеси у Європі. Постійні та чисельні міграції лише підсилювали ці тенденції. Все це призвело до утворення стійких анклавів національних культур та меншин у межах сучасного ЄС. У результаті Європа стала мультикультурним політичним простором, з яким не зіштовхувалась досі європейська традиція громадянства.

Протягом переважної частини минулого століття, концепції громадянства, незважаючи на певні розбіжності, мали одну спільну характеристику: ідею того, що необхідною умовою для існування та реалізації концепту «громадянства» є наявність суверенної територіальної держави. Іншими словами, громадянство, включаючи як легальний його аспект, так і аспект політичної участі, концентрувалося та реалізовувалося в обмеженій територіальними кордонами політичній спільноті – суверенній нації-державі з єдиною ідентичністю. Процеси глобалізації вплинули та корінним чином змінили дану ситуацію: розвиток транснаціонального економічного співробітництва, конкуренція, комунікації, так само як і високий рівень міграції, культурні та соціальні зв'язки показали, якими вразливими та крихкими виявилися державно-національні кордони.

Сьогодні, як пише дослідниця Дж. Уелш, «дослідження концепту «громадянства» перетинає національний контекст та оцінює можливості для розгляду даного поняття у регіональній та глобальній площині» [17]. На думку авторки, нині існує дві основні причини для необхідності розгляду «громадянства» саме у наднаціональному (постнаціональному) контексті. По-перше, прискорення процесів глобалізації, наслідки якої трансформують монополію суверенних держав на владу. Так, досліджуючи глобалізацію, Д. Хелд визначав її як процес, що передбачає взаємозв'язки та взаємозалежність комунікацій, держав, міжнародних інституцій, НДО, транснаціональних компаній, створюючи новий комплексний «світовий порядок» [10]. Вона має як уніфікуючі, так і фрагментуючі ефекти. Проте, вони разом є досить важливими для накреслення нових кордонів та

визначення сутності концепту «громадянства». Другим фактором є створення міжнародних гарантій для захисту прав людини – так звана «Правова революція» [17]. Ідея «прав людини», до речі, від самого початку позначала універсалізм у контексті глобалізованого розвитку суспільства.

Таким чином, сьогодні європейська цивілізація зіштовхнулася з історично унікальною політичною ситуацією мультикультурності та руйнацією формальної гомогенності націй-держав, що вимагає пошуку нових оптимальних підходів до визначення поняття «громадянство» в Європі, виходячи з реалій існування нового європейського суспільства.

Розпочавши свою інтеграцію економічно, поступово ЄС став чимось більшим, ніж просто фінансово-економічним союзом 27 європейських держав. Ця потужна наддержавна структура володіє нині всіма необхідними атрибутами суверенної держави минулого, проте, ними не обмежується. Поверх кордонів національних держав-учасниць, Союз проклав свої власні кордони, визначивши таким чином межі свого політичного утворення – Шенгенську зону. ЄС має власну столицю; органи законодавчої, виконавчої та судової влади; конституцію; символіку: прапор, герб, гімн; спільну мову для спілкування – англійську (хоча, офіційно, у ЄС діє 27 офіційних мов), тощо. Більш того, дане утворення активно розробляє та провадить у життя свою економічну, правову, освітню, міжнародну та ін. політику. Пропагуючи девіз «Єдність у розмаїтті», керівництво ЄС прагне об'єднати дане полікультурне та мультинаціональне утворення єдиною європейською ідентичністю та світоглядом. Такі установки закладаються, насамперед, як пріоритетні цілі освітньої діяльності Союзу. Крім того, Маастрихтською угодою 1991 року було запропоновано статус *європейського громадянина* та сформульовано для нього мережу економічних та політичних прав. Це включало в себе право на вільне пересування та оселення у межах Європейського Союзу, право всім громадянам ЄС брати участь у виборах до Європарламенту тощо.

Офіційне впровадження єдиного громадянства у межах ЄС є значним кроком у напрямку переходу від національного до глобального (світового) громадянства. Як зауважує з цього приводу Дж. Кохен: «Саме запровадження легального статусу громадянства ЄС робить досягнення глобального громадянства потенційно можливим» [8, с. 251].

Водночас проблема визначення концепту «європейського громадянства» і нині залишається відкритою. Вирішення питання про тлумачення та практику громадянства у межах національно-державного, наднаціонального чи міждержавного рівнів ЄС постає одним із ключових завдань європейської політики. Розмежування специфіки реалізації концепту «громадянства» на цих трьох рівнях є найактуальнішим, на думку К. Хаас, «викликом сучасної європейської демократії» [9].

Щодо вирішення даної проблеми, сучасними європейськими дослідниками було розроблено **три**, що в подальшому розвинулися у **чотири**

основні концептуальні підходи. Дані напрямки теоретизування спрямовані на визначення концепту європейського «громадянства» шляхом аналізу тенденцій та перспектив розвитку Європейського Союзу.

Так, першим підходом до розуміння ЄС є прийняття того факту, що дане утворення було збудовано у відповідності та на основі національно-державної моделі політичного врядування. Адже саме держави свого часу забезпечили суспільство основними демократичними інституціями та структурами. Автономія та суверенітет націй-держав у межах Союзу, на думку представників визначеного підходу, мають бути збережені. Це завдання має бути першочерговим у політичному розвитку ЄС. Даний напрямок розробок називають *конфедеративною моделлю ЄС* [9].

Другий підхід, що іменується *федералізмом*, заснований на тому, що дефіцит легітимності ЄС має бути подоланий шляхом створення нових репрезентативних інститутів на загальносоюзному рівні. Центральні елементи європейської демократії мають бути зосереджені в законодавстві та урядових структурах ЄС. Усі здобутки та повноваження суверенітету націй-держав, натомість, мають перейти до органів Союзу. Більш того, для даного європейського федерального утворення мусить бути створена пан-європейська конституція.

Цікаво зазначити, що категорія «громадянство» є досить сильно вплетеною у специфіку функціонування ЄС, що зазнає постійних трансформацій та реформ. Після Маастрихтської угоди, що набула чинності 1993 року концепт «громадянство» зазнав переформатування: як зазначалося вище, він позначився рухом від національної до пост-чи наднаціональної форми громадянства. З точки зору федералістського підходу, європейське громадянство, дійсно, стає громадянством наднаціональним: воно відкидає критерій національності та замінює його критерієм резиденції.

Варто зауважити, що європейське громадянство, на думку К. Хаас, не є однозначним феноменом [9]. У тексті згаданої угоди зазначено: «Кожен з громадян держав – учасниць ЄС є одночасно громадянином Союзу» [1, с. 68]. Отже, ЄС не пориває зв'язки громадян з їх націями-державами, але оновлює (відроджує) їх на новому рівні. Умовою для набуття європейського громадянства є приналежність до однієї з націй-держав – членів Союзу. Таким чином, європейське громадянство носить переважно доповнюючий, а не замінюючий характер. У цьому контексті, конфлікт між конфедералістським та федералістським підходами закладений, насамперед, у різному тлумаченні їх представниками поняття «європейського громадянства». Насправді ж, європейське громадянство являє собою дворівневу модель, де наднаціональні права визначаються національною приналежністю.

За третім підходом ЄС можна визначити як *«Європу регіонів»*. У цій моделі міждержавні та регіональні спільноти, а також центральні інституції ЄС формують вісь європейської політики. Шляхом

делегування повноважень регіонам, вважають її апологети, можна буде уникнути державно-централістського ефекту перших двох підходів. Представники цього напрямку досліджень вважають, що посилення могутності ЄС може йти паралельно з децентралізаційним ефектом регіоналізації політичного простору Європи. В цій моделі посилення локальних чи міждержавних етнокультурних ідентичностей та наростаюча євроінтеграція вважаються доповнюючими процесами на протипагу послабленню політичної могутності та культурної гегемонії централізованої нації-держави.

До цих трьох моделей може бути додана четверта модель, – так звана *космополітична модель*. Наслідки глобалізації продемонстрували руйнацію спроб визначати громадянство через територіальні кордони державних утворень. В космополітичному підході немає привілейованих територіальних одиниць, куди можуть делегуватися автономія та суверенітет. У цій моделі пост-Вестфальський порядок сьогодення формує основу для політичного укладу Європи. «Космополітичний проект», що розробляється сучасними західними дослідниками: Д. Арчібугі [3], Д. Хелдом [10; 11], Е. Макгрю [11], У. Беком [5] та іншими включає своє власне бачення демократії та громадянства. В даному контексті, поняття «громадянства» грає ключову роль, оскільки не лише передбачає «користування громадянськими, політичними, соціальними та культурними правами, а й висуває вимоги з подолання бар'єрів для рівного членства у політичній спільноті», пише Д. Хелд [10]. Громадянству в даному концепті пропонується роль посередництва між різноманітними культурами, стилями життя, традиціями задля формування дійсно рівного та демократичного суспільства, заснованого на взаєморозумінні, прийнятті та готовності до діалогу.

Дана альтернативна концепція «європейського громадянства» видається нам найбільш адекватною, оскільки саме вона спрямована на збереження та подальший розвиток демократичних цінностей європейського суспільства не тільки всередині

окремих держав чи регіонів, але й на загально-союзному, а в подальшому і на глобальному рівнях функціонування світової політичної системи. У прикладному плані ціллі концепції «космополітичної демократії» є збереження та оптимізація демократичних інститутів в епоху розгортання процесів глобалізації та її наслідків. Крім того, саме космополітична демократія, яку докладно описує у своїй роботі Д. Арчібугі, досить ефективно розгортається та функціонує на локальному, державному, міждержавному, регіональному та глобальному рівнях [3]. А космополітизація європейського громадянства, у свою чергу, є найбільш вірогідним варіантом розвитку подій.

Однак, попри все, питанням про те, яка з цих моделей стане домінуючою рисою подальшого європейського розвитку досі залишається невирішеним. На сьогодні можна тільки констатувати, що Європейський простір є відкритим полем для політичних дискусій.

У підсумку доцільним видається наголосити на таких положеннях:

- Громадянство є ключовим поняттям сучасного політичного дискурсу об'єднаної Європи, адже воно визначає те спільне, що є у її членів, і те, що відрізняє їх від усіх інших.
- Раніше громадянство існувало суто у межах національно-державних кордонів, оскільки альтернативного політичного устрою не існувало.
- Розрив із пануючим уявленням про національне громадянство це є один з вимірів реструктуризації сучасного суспільства. Досить важливою темою постає сьогодні конструювання універсального (космополітичного) громадянства, що надаватиме міжнародні гарантії дотримання індивідуальних та колективних прав.
- Європейське громадянство вже не є сухим теоретичним концептом. Воно передбачає комплексну практику нетрадиційного (наднаціонального) співіснування в умовах полікультурності. Це є принципово новий спосіб мислення та поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 3 Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 304 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. – Москва, 2000. – 607 с.
3. Archibugi D. Cosmopolitan Democracy and its Critics: a Review // European Journal of International Relations, 2004.
4. Banks J.A. Educating Global Citizens in a Diverse World, 2003 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.newhorizons.org.
5. Beck U., Paterno S., Burnett R. Cosmopolitan Vision. – Blackwell Publishers. – 216 p.
6. Carens J.H. Aliens and Citizens: The Case for Open Borders // The Review of Politics, 1987. – № 49 (2). – P. 252-273.
7. Carens J.H. Culture, Citizenship, and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
8. Cohen J. Changing Paradigms of Citizenship and the Exclusiveness of the Demos // International Sociology, 1999. – № 14 (3). – P. 245-268.
9. Haas C. What Is Citizenship? – The Danish University of Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [www.ffid.dk/media/12748/haas % 20rep3.doc](http://www.ffid.dk/media/12748/haas%20rep3.doc).
10. Held D. Regulating Globalization? The Global Transformations Reader, ed. by David Held and Anthony McGrew. – Cambridge: Polity Press, 2000.
11. Held D., McGrew A. Globalization / Antiglobalization. – Cambridge: Polity Press, 2002.
12. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. – Oxford University Press, USA, 1996. – 296 p.
13. Kymlicka W. New Forms of Citizenship, in the Art of the State: Governance in a World Without Frontiers, T.J. Courchesne, D.J. Savoie, IRPP (Institute for Research in Public Policy). – Montreal, 2003. – P. 265-310.

14. Kymlicka W. and Norman W. Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory // Ethics, 1994. – № 104 (2). – P. 352-381.
15. Kymlicka W. and Norman W. Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 1-41.
16. Linklater A. Cosmopolitan Citizenship in 'Cosmopolitan Citizenship' K.Hutchings, R. Danreuther. – New York: St-Martin's Press, 1999. – P. 35-60.
17. Welsh J. Where do I belong? Exploring Citizenship in the 21st Century. – Hart House. – Canada. – University of Toronto, 2004.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор;
Ярошенко В.М., к.політ.н., доцент.

© Подаєнко Ю.Л., 2010

Стаття надійшла до редколегії 08.10.2009 р.